

Mühazirə №4

Mövzu:Cümlə üzvləri

Plan:

4.1.Cümlənin qrammatik üzvləri barədə mövcud fikirlər;

4.2.Sözün,söz birləşməsinin cümlə üzvü olması;

4.3.Cümlənin aktual üzvlənməsi.

Sadə cümlənin əsasını bir-biri ilə məna və qrammatik cəhətdən bağlı olan,müstəqil sintaktik vəzifə daşıyan sözlər və birləşmələr təşkil edir:Bu cür sözlər və birləşmələr sintaktik səviyyədə *cümlə üzvü* adlandırılır.Azərbaycan dilində bir sıra cümlə növləri (söz cümlələr,vokativ cümlələr) istisna olmaqla,yerdə qalanların hamısı asanlıqla üzvlənir və üzvlərə ayrılır.Cümlə üzvlərini müəyyənləşdirmək işi tarixən mübahisəli olmuş və müxtəlif dilçilər cümlə üzvlərinə müxtəlif ölçü və meyarla yanaşmışlar.Məsələn:Avropa dilçiləri Paul və Şleyxer məntiqi vurğu cümlənin hansı üzvünün üzərinə düşürsə,onu baş üzv kimi götürməyi məsləhət bilmişlər.Azərbaycan dilçiləri arasında da cümlə üzvləri barədə fikirlər olmuşdur.Məsələn:XIX əsrin ortalarında M.Kazımbəy mübtədə və xəbərle yanaşı,tamamlığı da baş üzv hesab edirdi.Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərinə isə təyin və zərfliyi daxil etmişdir.Bəzi dilçilər (məs.:M.Ə.Vəzirov,Ə.Dəmirçizadə) zərfliyi cümlə üzvü saymamışdır.M.Ə.Vəzirov cümlə üzvlərini baş üzvlərə (mübtədə,xəbər) və aydınlaşdırıcı üzvlərə (tamamlıq ,təyin) ayırmışdır.

Cümlə üzvlərini Mirzə Məhəmməd Əfşar “Əczai kəlam” adı altında “Baş üzvlər” və “Bəyanedici qeydlər” adı altında qruplaşdırmış,”Baş üzvlər”ə “Müsnəd” (xəbər) və “Müsnəd ileyh”i (mübtədə), “Bəyanedici qeydlər”ə isə sifət,hal,təmyiz,tərkibi-izafi,tərkibi-tədad,məfulları daxil etmişdir.Bu bölgədə nitq hissələri ilə cümlə üzvləri eyniləşdirilmiş və qarışdırılmışdır.

Ə.Dəmirçizadə cümlə üzvü məsələsinə münasibət bildirmiş və yeni təsnifat vermişdir.Yalnız xəbəri cümlənin baş üzvü sayan Ə.Dəmirçizadə mübtədəni baş üzv deyil,konkretləşdirən üzv hesab etmişdir.O,zərfliyi cümlə üzvü sırasına salmamış,onun yükünü təyin və tamamlıq arasında bölmüşdür.

Ə.Dəmirçizadə cümlə üzvlərini başlıca üzvlər və əlavə üzvlər deyə iki qrupa bölmüşdür.Başlıca üzvlər öz növbəsində iki qrupdan ibarətdir:Baş üzv (xəbər) və müəyyənləşdirici üzvlər:I dərəcəli (mübtədə,tamamlıq) və II dərəcəli (təyin).Xitab,ara sözlər,nida və bağlayıcılar isə əlavə üzvlər deyə cümlə üzvləri kimi qruplaşdırılır.

4.2.Sözün,söz birləşməsinin cümlə üzvü olması

Sözün,söz birləşməsinin cümlə üzvü olması üçün onun cümlədəki başqa sözlə və söz birləşməsi ilə sintaktik əlaqəyə girməsi lazım və vacibdir.Sintaktik tələblərə cavab verməyən sözlər və söz birləşməsi cümlə üzvü olmur.Məsələn:*Gözəl dost,mən səni yalnız qoyub gəlmədim.(R.R);Təəssüf ki,yolu bizə göstərən yoxdur.(M.İ)* Bu cümlələrdə *gözəl dost* birləşməsi və *təəssüf* sözü işləndiyi cümlədəki söz və birləşmələrlə mənaca əlaqədə olsa da,qrammatik cəhətdən əlaqəyə (yanaşma,uzlaşma və idarə əlaqəsi) girə bilmir.Ona görə də belə söz və söz birləşmələri cümlə üzvü ola bilmir.Belə söz və söz birləşmələrinin cümlə üzvü olması üçün onun sintaktik suala cavab verməsi lazımdır.Burada morfoloji sualla sintaktik sual fərqləndirilməlidir.Bəzən sözün morfoloji sualı ilə sintaktik sualı uyğun gəlir.Məsələn:*Külək qarı səpələr,Bəxtiyar* – cümləsində *külək* sözünün morfoloji sualı ilə sintaktik sual eynidir:nə? Lakin bir sözdə morfoloji sualla sintaktik sual birbirindən fərqlənir.Məsələn:*Dəmir sətirlərim,odlu sözlərim,adın çəkildə durur ayağa (S.R)* – cümləsində *dəmir* sözü morfoloji cəhətdən *nə?*,sintaktik cəhətdən isə *necə?* sualına cavab verir.

Bəzən eyni bir söz cümlədə yerini dəyişməklə başqa-başqa cümlə üzvlər vəzifəsində çıxış edir.Məsələn:*Qara dəmir döyülüb qılnc düzəldilərdi - Dəmir qapı olsan da, birinə işin düşər.O məktubu aldı – Məktubu o aldı.Qara dəmir* birləşməsində *dəmir* mübtədə,*dəmir qapı* birləşməsində təyin;*O məktubu aldı* cümləsində *o* təyin,*Məktubu o aldı* cümləsində isə *o* mübtədədir.

Dilimizdə *var,yox,lazım,gərək* tipli sözlər cümlə üzvü olsa da,suala cavab vermir.Məsələn:*Bir qardaşım,bir bacım var.Artıq mənim sənə sözüm yoxdur.Vardır,yoxdur – xəbər.*Bəzən isə bir sıra cümlə üzvləri sual əvəzlilikləri ilə ifadə olunur.Bu cür sual əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuş cümlə üzvlərinə yenidən sual vermək lazım gəlmir.Məsələn:*Adınız nədir?Neçənci ildə şəhərə köçmüşsünüz? Nədir? – xəbər,neçənci (ildə) zaman zərfliyi.*

Cümlə üzvləri özlərinin mənalarına,vəzifələrinə və mövqələrinə görə baş və ikinci dərəcəli üzvlər adı altında aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

Baş üzvlər:mübtədə və xəbər.

İkinci dərəcəli üzvlər:tamamlıq,təyin və zərflik.

Baş üzvlər cümlənin struktur əsasını təşkil edir.Mübtədə – xəbər əlaqəsi nəticəsində cümlədə predikativlik və fikir bitkinliyi yaranır.İkinci dərəcəli üzvlərin sintaktik-semantik funksiyası da yalnız baş üzvlərə əsasən müəyyənləşir.Baş üzvlər cümlədə mərkəzi mövqə tutsa da,heç də həmişə informasiyanın əsas daşıyıcıları olmurlar.Semantik yük daşımaq baxımından baş və ikinci dərəcəli üzvlər arasında ciddi sərhad qoymaq qeyri-mümkündür.Hətta bəzən əsas semantik yük baş üzvlərin deyil,ikinci dərəcəli üzvlərin üzərinə düşür.Məsələn:*O,boyunun ucalığı ilə seçilir* – cümləsində semantik ağırlıq

tamamlığın (boyunun ucalığı ilə) üzərindədir. Bu cür hallara baxmayaraq, cümlədə baş və ikinci dərəcəli üzvlər eyni qiymətə malik deyildir. Baş üzvlər cümlənin bel sütununu, nüvəsini təşkil edir.

İkinci dərəcəli üzvlər baş üzvləri müxtəlif cəhətdən izah edir, aydınlaşdırır, tamamlayır, cümləni genişləndirir. Əlamətin daşıyıcısının hərəkəti və bu hərəkətin obyektini, yeri, zamanı, tərzini, səbəbini, məqsədini, dərəcəsi və s. haqqında zəruri məlumat ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı ilə ifadə olunur. Bəzən baş üzvlərdən – predikativ mərkəzdən yalnız biri sözlə ifadə olunur (təktərkipli cümlələr), belə hallarda fikir predmetinin izahında ikinci dərəcəli üzvlərin rolu böyükdür. Həm baş üzvlər, həm də ikinci dərəcəli üzvlər kommunikasiyaya xidməti baxımından zəruri də ola bilər, fakultativ də.

4.3. Cümlənin aktual üzvlənməsi

Son dövrlərdə dilin sintaktik quruluşu ilə həm ənənəvi (potensial), həm də *aktual sintaksis* məşğul olur. Birincisinin obyektini dilin, ikincisinin *obyektini nitqin sintaksisidir*. Ənənəvi sintaksisin əsas vahidi cümlə, aktual sintaksisin əsas vahidi isə *söyləmdir*.

Söyləm müəyyən fikir ifadə edən ünsiyyət vahididir. Söyləm əksər hallarda cümləyə uyğun gəlsə də, onun çərçivəsindən kənara çıxır, müstəqil vahid sayılır. Bir cümlə ünsiyyətə xidmət etməsindən asılı olaraq, bir neçə söyləmin ifadəsinə xidmət edə bilər; məs.: *İndi ağaclar yaşılıdır* – cümləsi məntiqi vurğudan asılı olaraq söyləmin üç cür təzahürünə səbəb ola bilər: *Ağaclar indi yaşılıdır*; *Ağaclar indi yaşılıdır*; *Ağaclar indi yaşılıdır*.

Söyləmin əsas göstəricisi *aktual üzvlənmədir*. Aktual üzvlənmənin əsas vahidləri *tema* və *remadan* ibarətdir. Söyləm adətən iki hissədən – tema və remadan ibarət olur. Qrammatik üzvlənmədə cümlənin beş üzvü (mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflilik) göstərilir. Aktual üzvlənmədə isə iki üzvə (tema və rema) ayrılır. Tema məlum olan, haqqında danışılan, əsaslandırılan hissədirsə, rema bu barədə verilən yeni məlumat, mənə yükünü öz üzərinə alan hissədir. Məsələn: Tema: *Söyüdlü arxın kənarında bitən yarpızlar*/rema: *hər tərəfə atır saçaq* (İ.Ə).

Tema və remanın mühüm əlmətləri *intonasiya və söz sırasıdır*: tema əvvəl, rema sonra işlənir; temada ton yüksəlir, remada zəifləyir, lakin rema məntiqi vurğu ilə tələffüz edilir.

Cümlə mətn daxilində işlənərsə, onu kommunikativ cəhətdən təhlil etmək asandır. Ağırliq adətən ifadəni başlayan birinci cümlə üzərinə düşür və qalan cümlələr mənaca ona zəncirvari bağlanır. Hər sonrakı cümlə özündən əvvəlkinə bu və ya digər cəhətdən tamamlayır. İlk cümlə nə qədər müstəqildirsə, sonrakılar bir o qədər asılıdır. Məlumat obyektiv qavramaya görə anlaşılır. Beləliklə, tema-remada ardıcılığı əmələ gəlir: birinci cümlənin reması ikinci cümlə üçün tema olur, çünki o, artıq məlum olan hissəyə çevrilir. Məsələn: *O gecə Oqtay yuxu gördü* (rema). *Yuxusunu yoldaşlarına söylədi*

(tema). “*Oqtayın yuxu görməsi*” ilk cümlədə yeni, “*yoldaşlara danışılan yuxu*” sonrakı cümlədə məlum olan informasiyadır.

Tema və remanı ayırd etmək üçün nəzərə alınan formal göstəricilər aşağıdakılardır: söz sırası, intonasiya vasitəsi (melodika, temp, ritm, pauza, məntiqi vurğu və s.), köməkçi vasitələr (ədatlar, işarə əvəzlilikləri və s.), leksik təkrarlar, monoloji sual cümlələri, söz, söz birləşmələrinin əvvəlinə gəlib onları xüsusi olaraq nəzərə çarpdıran *xüsusən, o cümlədən, özü də, illah da, hətta* kimi sözlər və s.

Cümlədə söz sırasını dəyişməklə eyni leksik tərkib müxtəlif kommunikativ təyinat ala bilər. Məsələn: *Rasim müdir* idi. *Müdür Rasim* idi. Birinci cümlədə Rasimin vəzifəsi (müdür olması) dinləyici üçün yeni (rema), ikinci cümlədə isə müdirin məhz Rasim olması yenidir (remadır).

Eyni sintaktik konstruksiyada, leksik-qrammatik tərkibin yerini dəyişməmək şərti ilə, kommunikativ məqsəddən asılı olaraq eyni cümlə üzvü həm tema, həm də rema ola bilər. Məsələn: *Əhməd gəldi* (*Əhməd nə etdi? Gəldi*). *Əhməd gəldi* (*Kim gəldi? Əhməd*).

Aktual üzvlənmə haqqında ilk dəfə (1855) bəhs edən fransız dilçisi Anri Veyl olmuşdur. Lakin aktual sintaksisin problemi ilə əsaslı şəkildə 1926-cı ildə başlamışlar. Praqa dilçilik dərnyəinin nümayəndələri (xüsusən B. Matezius) bu məsələyə də diqqət yetirmişlər. Sonralar aktual üzvlənmə problemi sovet dilçiləri tərəfindən daha da geniş öyrənilməyə başlanmışdır. Müasir rus dilçilərindən İ.P. Raspopov, İ.İ. Kovtunova, L. Çernyaxovskaya və b. bu barədə tədqiqat işləri vardır. Azərbaycan dilçilərindən Ə. Cavadov, K. Vəliyev, K. Abdullayev və b. bu məsələlərdən bəhs etmişlər.

Ədəbiyyat

1. B. Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, “Adiloğlu”, 2017
2. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV h., Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007
3. Q. Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2010
4. N. Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999